

PAWEŁ ORZECZOWSKI
Uniwersytet Warszawski

WPLYW OBOSTRZEŃ SANITARNYCH NA REALIZACJĘ BADAŃ TERENOWYCH W SPOŁECZNOŚCI ZRÓŻNICOWANEJ WYZNANIOWO

Streszczenie

Prezentowany artykuł stanowi jeden z wielu głosów w dyskusji nad problemami metodologicznymi, praktycznymi i etycznymi związanymi z dostosowaniem terenowych projektów badawczych do dynamicznie zmieniających się i niestandardowych warunków ich realizacji w trakcie trwającej pandemii COVID-19. Autor, będący jednym z kierowników przedsięwzięcia naukowego zorientowanego na poznanie relacji wyznaniowych w wybranym środowisku lokalnym, dzieli się własnymi przemyśleniami i spostrzeżeniami dotyczącymi wprowadzonych modyfikacji do narzędzi oraz ich adaptacją do nowych okoliczności epidemicznych. Redefinicja planów badawczych była jedną z możliwych strategii metodologicznych, zakładających kontynuację projektu w czasie dotkliwych obostrzeń sanitarnych. Nie było to zadanie łatwe, szczególnie że istniało realne zagrożenie porażki, wynikające z niepowodzenia podjętych działań oraz całkowitego lub czasowego odstąpienia od powziętych zamiarów. Ostatecznie udało się stworzyć zespół, który zasilili m.in. studenci odbywający praktyki zawodowe, przez co eksploracja środowiska lokalnego doszła do skutku z zachowaniem obowiązujących zasad ostrożności. W kolejnych podrozdziałach zaprezentowano i omówiono problemy związane z realizacją badań terenowych przy wykorzystaniu wywiadów: indywidualnych pogłębionych, kwestionariuszowych

i fokusowych oraz obserwacji uczestniczącej. Podsumowanie artykułu stanowi natomiast refleksja nad implementacją niestandardowych rozwiązań empirycznych, zmianą w postrzeganiu przedsięwzięć naukowych i ich stosowanym charakterem, a także edukacją etyczną adeptów socjologii.

Słowa kluczowe: metodologia badań terenowych, etyka badawcza, pandemia COVID-19, wielowyznaniowość, społeczność lokalna

WPROWADZENIE

Rok 2020 zapisze się jako newralgiczny, zwłaszcza w związku z pojawieniem się realnego zagrożenia dla ludzkiego zdrowia i życia w postaci pandemii COVID-19. Problem, który w bardzo krótkim czasie stał się globalny, pociągnął za sobą szereg konsekwencji, wynikających ze stopniowego wdrażania przez kolejne rządy państwowe obostrzeń i restrykcji mających na celu ograniczenie przenoszenia koronawirusa [Orzechowski 2022b: 243]. Skutki pandemii odczuli również badacze społeczni, którzy w obliczu trudności, związanych choćby z dotarciem do respondentów, byli niejednokrotnie zmuszeni zredefiniować założenia planowanych przedsięwzięć i przenieść je w dużej mierze do sfery online. Co za tym idzie, pojawiła się nowa przestrzeń do rozważań nad etycznymi zagadnieniami odnoszącymi się do różnych form interakcji z respondentem [Męcfał i in. 2020: 203–214].

Niniejszy artykuł ma na celu ukazanie jednego z podejść do realizacji badań terenowych w czasie pandemii COVID-19, zakładającego kontynuację projektu z wykorzystaniem technik stacjonarnych opierających się na bezpośrednim kontakcie z respondentami. Można zaliczyć to działanie do nietypowych, szczególnie że większość badaczy w pierwszych miesiącach obowiązywania reżimu sanitarnego przechodziła na formę zapośredniczoną elektronicznie. Prezentowana strategia wpisuje się w typologię możliwych podejść empirycznych w tamtym okresie, zaproponowaną przez Katarzynę Kalinowską, Beatę Bielską, Sylwię Męcfał i Adriannę Surmiak [2022: 44–54]. Autorki oprócz „kontynuacji” (rozumianej głównie poprzez zamianę narzędzi tradycyjnych na elektroniczne i telefoniczne) wyodrębniły: „rezygnację” (polegającą na całkowitym odstąpieniu od realizacji przedsięwzięcia), „zawieszenie” (związane z odroczeniem w czasie fazy zbierania i analizy materiału) oraz „(re)konstrukcję” (odnoszącą się do kreatywnego przekształcenia założeń projektu i dostosowania ich do nowej rzeczywistości oraz warunków online). W kontekście przywołanej typologii wykorzystano strategię

empiryczną zawierającą w sobie elementy obecne zarówno w „kontynuacji” i „(re)konstrukcji”, przy jednoczesnym odejściu od pomysłu implementacji technik zdalnych.

Na podjęty problem można spojrzeć z perspektywy prowadzenia badań terenowych w warunkach istnienia „powolnych katastrof” (ang. *slow disaster research*) [Knowles 2020; Stehrenberger 2020]. Zdaniem Bethany Van Brown [2020: 1050–1052], w przeciwieństwie do projektów realizowanych w konkretnych miejscach wystąpienia tragedii lub kataklizmu, można mówić w przypadku pojawienia się okoliczności pandemicznych o globalnym wymiarze kryzysu i znacznym rozproszeniu geograficznym. Nowa rzeczywistość jawi się jako niejednorodna i długotrwała, co wymusza dostosowanie do niej planów badawczych, a także oddziałuje na poziom społecznej relacji między prowadzącym wywiad i respondentem. Należy zaznaczyć, że rozmówcy pozostają ze sobą w dystansie fizycznym, komunikują się na ogół zdalnie, a zasady interakcji są wymuszone przez wprowadzone restrykcje sanitarne [Tremblay i in. 2021: 3–4]. Na znaczeniu zyskują techniki badawcze oparte na kontakcie zapośredniczonym elektronicznie, takie jak: ankiety CAWI, jakościowe wywiady indywidualne i grupowe, odbywające się poprzez platformę do prowadzenia wideokonferencji oraz analiza dokumentów, statystyk publicznych i sprawozdań (tzw. desk research) [Tremblay i in. 2021: 4–5]. Pewną zaletę wynikającą z komunikacji online stanowi zrównanie pozycji uczestników procesu badawczego, gdyż wszystkich w identycznym stopniu dosięgają skutki kryzysu [Van Brown 2020: 1058].

Niniejszy artykuł prezentuje przemyślenia i spostrzeżenia autora, dotyczące konieczności wprowadzenia zmian w metodologii zrealizowanego projektu, w którym brał udział jako współkierownik. Tematem przedsięwzięcia było lokalne zróżnicowanie religijne i jego dynamika społeczna oraz kulturowa, występujące w gminie Brzeziny¹. Badanie zostało zrealizowane we wrześniu 2020 r. (pomiędzy „pierwszą” i „drugą” falą pandemii w Polsce) i było połączone z wyjazdem studentów socjologii jednej z warszawskich uczelni, którzy w tym czasie odbyli praktyki zawodowe. W projekcie wykorzystano kilka wybranych technik badawczych: obserwację uczestniczącą, indywidualne wywiady pogłębione i wywiady kwestionariuszowe oraz zogniskowane wywiady grupowe (triadę i minigrupę). Każda z nich wymagała wprowadzenia pewnych modyfikacji zarówno w fazie konceptualizacji, jak i terenowej.

¹ Pełny tytuł projektu: „Lokalne zróżnicowanie religijne i jego dynamika społeczna i kulturowa – badania terenowe w gminie Brzeziny”, sfinansowany ze środków BST, Instytut Stosowanych Nauk Społecznych UW, 2020. Kierownicy: dr hab. Aleksandra Herman i dr Paweł Orzechowski.

Problemy, które zostaną zasygnalizowane w tekście, dotyczą takich kwestii, jak:

- zapewnienie środków ochrony uczestnikom obozu naukowo-badawczego i respondentom, na przykład płynu do dezynfekcji rąk i maseczek;
- obawy wśród potencjalnych rozmówców przed spotkaniem *face-to-face* z badaczami-studentami;
- wykorzystywanie sytuacji pandemicznej do odmowy uczestnictwa w wywiadzie;
- zmiana schematu doboru respondentów spełniających określone kryteria, zwłaszcza na etapie rekrutacji do zogniskowanych wywiadów grupowych;
- konstrukcja triady i minigrupy zamiast klasycznych wywiadów fokusowych;
- adaptacja narzędzi badawczych do nowych warunków pandemicznych;
- komplikacje związane z dotarciem do respondentów, wynikające chociażby z konieczności odbywania przez nich kwarantanny i przebywania w izolacji;
- nałożenie się niedogodności związanych z małą liczebnością interesujących badaczy grup wśród wyznawców mariawityzmu;
- tzw. rezygnacja w ostatniej chwili z uczestnictwa w wywiadzie lub dyskusji;
- występowanie dodatkowych trudności na płaszczyźnie etycznej i emocjonalnej.

W podsumowaniu niniejszego artykułu zostanie omówiony wątek odnoszący się do praktycznych rozwiązań empirycznych w projekcie zorientowanym na poznanie relacji w zróżnicowanej kulturowo społeczności lokalnej oraz pierwszych skutków pandemii w życiu respondentów. Pogłębiona refleksja obejmie przedstawienie zmian w postrzeganiu i wykorzystywaniu badań socjologicznych oraz nakreślenie dalszych perspektyw realizacji tego typu przedsięwzięć w reżimie sanitarnym. Zaakcentowany zostanie również problem edukacji kolejnych pokoleń studentów i kształtowania ich postaw etycznych wobec szeroko pojętego terenu, a zwłaszcza stosunku do rozmówców.

CHARAKTERYSTYKA PROJEKTU I ORGANIZACJA OBOZU BADAWCZEGO

W obozie naukowo-badawczym wzięło udział łącznie 13 osób – 10 studentów, 1 doktorant i 2 opiekunów. Praktyki zawodowe objęły następujące miejscowości, położone w województwie łódzkim: Nowostawy Dolne, Niesułków, Niesułków-Kolonia, Wola Cyrusowa, Lipka, Grzmiąca, Poćwiardówka, Dąbrówka Duża, Dąbrówka Mała, Anielin, Lubowidza, Szczecin oraz Nowostawy Górne. Gmina

i okolica mają zróżnicowaną religijnie strukturę społeczną, gdyż obok siebie żyją rzymscy katolicy, mariawici starokatolicy, mariawici katolicy i świadkowie Jehowy, natomiast przed II wojną światową mieszkala na tych terenach również diaspora żydowska. Podstawowym założeniem projektu było przypuszczenie, że dość duża niejednorodność (występująca obecnie i historycznie), która w dodatku jest ściśle powiązana z traumami kulturowymi i lokalnymi konfliktami z XX wieku, nadal jest obecna w pamięci prywatnej i zbiorowej autochtonów, a co za tym idzie – dynamicznie oddziałuje na całą społeczność.

Pierwszym celem badań była aktualizacja i pogłębienie wiedzy na temat wspólnot wiernych przynależących do różnych wyznań, a także kondycji i wzajemnych relacji obu obrządków mariawickich (starokatolickiego i katolickiego) we współczesnej Polsce². Zwłaszcza drugi Kościół (katolicki) był wart dłuższej obserwacji ze względu na swoją unikatowość dogmatyczną i kulturową. Uznano, że jest to ostatni moment na realizację badań wśród wspólnoty jego wiernych, zanim zaniknie. Idea projektu nakierowana na odświeżenie i uzupełnienie wiedzy na temat zbiorowości wyznaniowych była złączona z rekonstrukcją kulturowej wielofunkcyjności figury „Mateczki” Kozłowskiej³ i analizą pamięci o niej.

Drugim celem zrealizowanych badań było poznanie relacji społecznych w zróżnicowanym religijnie środowisku lokalnym z uwzględnieniem wpływu współczesnej polityki państwowej⁴. Społeczność rzymskokatolicko-mariawicka mogła w tym aspekcie okazać się szczególnie interesująca, ze względu na wykazaną przez Aleksandrę Herman [2007: 144–146] silną zależność między polityką ogólnopolską a strukturą i dynamiką miejscowych scen politycznych oraz stosunkami społecznymi w niehomogenicznych narodowościowo lub wyznaniowo wspólnotach. Informacje o relacjach społecznych w wybranym środowisku lokalnym zostały zebrane za pomocą zogniskowanych wywiadów grupowych, które prowadzono niezależnie od wywiadów swobodnych i obserwacji uczestniczących. Analiza objęła z jednej strony merytoryczną zawartość dyskusji, czyli warstwę semantyczną (dosłowną) wypowiedzi, z drugiej zaś sygnały niewerbalne,

² Kościół mariawicki powstał w wyniku oddzielenia od instytucjonalnego Kościoła rzymskokatolickiego w 1906 r. na terenie Królestwa Polskiego, a ukształtowały go objawienia zakonnicy Feliksy Kozłowskiej. W 1935 r. Kościół ten uległ podziałowi na liczniejszy patriarchalny odłam starokatolicki i matriarchalny odłam katolicki, które do dzisiaj funkcjonują jako odrębne wspólnoty. W 2019 r. Kościół Starokatolicki Mariawitów liczył 22 691 wiernych, natomiast Kościół Katolicki Mariawitów – 1805 wiernych [Rozkruit i in. 2022: 116].

³ Założycielka zmarła w 1921 r., co umożliwiło jeszcze badanie pamięci prywatnej i konfrontowanie jej z odmiennymi konstruktami pamięci kulturowej oraz religijnej, kształtowanymi przez oba Kościoły mariawickie.

⁴ Ten wątek stanowił kontynuację badań autora niniejszego artykułu (z lat: 2013–2017).

prozodyczne i paralingwistyczne wysyłane przez respondentów i moderatora. Obserwacja była ponadto zorientowana na poznanie i opisanie dynamiki grupowej, pojawiających się sposobów argumentacji zajmowanego stanowiska oraz stylów komunikacji (przykładowo ukierunkowanych w większym stopniu zadaniowo lub emocjonalnie, czy też o charakterze dominującym bądź uległym).

Równocześnie organizacja i moderacja fokusów należą do zainteresowań metodologią terenową autora. W wariantcie optymistycznym założono przeprowadzenie trzech zogniskowanych wywiadów grupowych, złożonych z przedstawicieli odmiennych wyznań: rzymskokatolickiego (dominującego) oraz mariawickiego – starokatolickiego i katolickiego (mniejszościowych). Poszczególne zespoły miały charakteryzować się składem mieszanym (heterogenicznym), o liczebności 6–8 osób, w których każdorazowo powinni uczestniczyć reprezentanci dwóch wyznań. Wywiady były zorientowane na poznanie różnorodności poglądów uczestników oraz konfrontację odmiennych stanowisk w kwestii postrzegania i rozwiązywania bieżących problemów lokalnych i związanych z polityką państwową. Ze względu na stosunkowo małą liczebność wyznawców Kościoła Katolickiego Mariawitów skonstruowanie trzeciego zespołu zakończyło się niepowodzeniem. Niemniej jednak minimalnym wymogiem było zrealizowanie dwóch zogniskowanych wywiadów grupowych.

Z wcześniej prowadzonych dociekań autora [Orzechowski 2021: 292–293] wynika, że w sytuacji, gdy rozmówcy goszczą przyjezdnych badaczy w swojej społeczności, w większym stopniu są przyjaźnie nastawieni do moderatora i czują się w jego obecności swobodniej, co przekłada się na przyjmowanie postaw ekstrawertycznych i wymianę szczerych opinii. Kierując się tym założeniem: „Wywiady fokusowe zostały zrealizowane w warunkach terenowych w miejscowości, w której respondenci żyją na co dzień, a nie w specjalnie przygotowanym do tych celów pomieszczeniu, zlokalizowanym w profesjonalnym ośrodku badawczym” [Orzechowski 2022a: 27]. Jest to zarazem przyczynek do głębszej refleksji metodologicznej, która wpisuje się w toczące się w literaturze socjologicznej rozważania nad szczerością odpowiedzi respondentów w wywiadach fokusowych.

W związku z wieloma ograniczeniami, wynikającymi z wprowadzonych restrykcji sanitarnych, rozważano wykorzystanie technik online. Warto w tym miejscu wymienić główne wady i zalety komunikacji zapośredniczonej elektronicznie, których dostarczają publikacje naukowe, ukazujące wypracowane strategie empiryczne, oparte na planowaniu i realizacji wywiadów na odległość. Mocną stroną tego typu przedsięwzięć jest skuteczniejsze dotarcie do większego grona potencjalnych respondentów, chociażby dzięki pokonaniu barier geograficznych. Co za tym idzie, ułatwiają znalezienie przedstawicieli specy-

ficznych grup badanych, które w tradycyjnej formie rekrutacji pozostawałyby nadal trudno dostępne. Niewątpliwą zaletę w przypadku wywiadów i obserwacji online stanowią mniejsze koszty realizacji i oszczędność czasu potrzebnego na przejście przez wszystkie etapy procesu. Dają one ponadto możliwość bieżącego śledzenia odpowiedzi i pozostałych komunikatów werbalnych wysyłanych przez interlokutorów, są prowadzone w środowisku im znanym, które postrzegają jako bezpieczne, a także oferują szeroki wachlarz kanałów wykorzystywanych do prezentacji większej ilości materiału i informacji [Batorski, Olcoń-Kubicka 2006: 103–105].

Podczas pandemii COVID-19 uwidoczniły się również inne pozytywne aspekty wykorzystania technik online w badaniach społecznych. Zostały one zebrane i opisane w artykule przygotowanym pod kierunkiem Katarzyny Kalinowskiej [2022: 44–54]. Należy podkreślić, że w warunkach reżimu sanitarnego narzędzia komunikacji elektronicznej stanowiły podstawowy substytut (lub ekwiwalent) bezpośredniego kontaktu z osobami badanymi, a także pozwoliły dostrzec nowy wymiar zastosowania tej technologii. Dzięki przeniesieniu wywiadu lub ankiety do sfery online oraz redefinicji wcześniej zaproponowanych założeń wiele projektów mogło być kontynuowanych i pomyślnie sfinalizowanych. Zalety badań realizowanych w formie zapośredniczonej elektronicznie dotyczą przede wszystkim otwarcia się na zmiany sposobu doboru próby (przykładowo z reprezentatywnej na celową) oraz metod i technik, które nie cieszyły się dotychczas zainteresowaniem wśród wielu osób reprezentujących środowisko naukowe. Niektórzy analitycy mogli w okresie trwania obostrzeń sanitarnych eksplorować nowe obszary empiryczne i procesy społeczne, przy jednoczesnym postrzeganiu wyjątkowych okoliczności w kategorii wyzwania, a nie problemu uniemożliwiającego dalszą pracę. Taka postawa świadczyła o adaptacji grona naukowców do ciągle zmieniających się warunków, składających się na „nową rzeczywistość”. Warto wspomnieć, że rozmowa w formie online przynosiła niekiedy pozytywny efekt terapeutyczny jej uczestnikom. Część badanych w większym stopniu odsłaniała faktyczne poglądy i dążyła do pogłębionej dyskusji, zwłaszcza że komunikacja z innymi ludźmi podlegała w tamtym czasie mocnym ograniczeniom [Dodds, Hess 2021]. Nie mniej istotne było zniesienie bariery oddzielającej prowadzącego wywiad i rozmówcę, co prowadziło do zrównania ich statusu i lepszego wsluchania się w sygnalizowane problemy i artykułowane opinie przez respondenta. Innymi słowy, „oddawano głos” przedstawicielom poszczególnych grup społecznych, zwłaszcza marginalizowanym [Vindrola-Padros 2021].

Z drugiej strony wskazuje się na niedoskonałości związane z przeprowadzeniem badań reprezentatywnych, opartych na doborze probabilistycznym za

pośrednictwem platformy elektronicznej. Problem stanowią również poczucie większej anonimowości i brak zobowiązań względem prowadzącego rozmowę, co skutkuje znacznym ryzykiem przerwania interakcji w dowolnym momencie. To z kolei przekłada się na błędy w realizacji próby i stawia pod znakiem zapytania wartość otrzymanego materiału. Dodatkową niedogodność, choć systematycznie przezwyciężaną i w porównaniu z poprzednimi latami tracącą istotność, stanowi podwójne wykluczenie cyfrowe, związane z brakiem dostępu do współczesnych środków komunikacji i niedostatkiem kompetencji posługiwania się nimi [Batorski, Olcoń-Kubicka 2006: 118–122].

Okres pandemii COVID-19 wzmocnił dotychczasowe problemy związane z niską rzetelnością i trafnością wyników badań online. Należy wspomnieć również o takich kwestiach, jak: brak możliwości weryfikacji ankietowanego pod kątem spełnienia kryteriów doboru i uczestnictwa, małe zainteresowanie spowodowane zaangażowaniem w dodatkowe czynności i obowiązki charakterystyczne dla obostrzeń sanitarnych, czy też długotrwałe przemęczenie wskutek nadmiernego korzystania z urządzeń elektronicznych i stres wynikający z poczucia niepewności oraz konieczności dostosowania się do nowych warunków życia. Badacze zwracali uwagę na trudności w nawiązywaniu relacji z interlokutorem, powszechny dystans fizyczny, brak możliwości (lub duże ograniczenie) obserwacji komunikatów niewerbalnych oraz większą nieufność wobec realizowanych przedsięwzięć. Istotny problem stanowiło obniżenie standardów etycznych realizacji projektów jakościowych, spowodowane odczuwaniem ogólnego dyskomfortu psychicznego przez respondentów. Wskazywano jednak na poczucie większej wspólnotowości ze względu na zmaganie się z podobnymi wyzwaniami i niedogodnościami [Kalinowska i in. 2022: 44–54].

Uwzględniając powyższe argumenty (zarówno pozytywne, jak i negatywne), zdecydowano się na pozostanie przy realizacji wywiadów pogłębionych, kwestionariuszowych i obserwacji uczestniczących techniką tradycyjną. Kierownikom obozu naukowego zależało przede wszystkim na tym, aby studenci mogli sprawdzić nabytą wiedzę i umiejętności w prowadzeniu przedsięwzięcia empirycznego w specyficznych i nadzwyczajnych warunkach spowodowanych licznymi ograniczeniami w życiu prywatnym i publicznym, które wynikały z trwającej pandemii. Kolejną część podrozdziału stanowi krótkie omówienie napotkanych problemów związanych z organizacją praktyk zawodowych.

W trakcie przygotowań do wyjazdu badawczego wprowadzono obostrzenia sanitarne wskutek wystąpienia pierwszych potwierdzonych przypadków choroby COVID-19. Podjęte działania miały na celu obserwację pojawiających się w mediach komunikatów i zaleceń rządowych, a także bieżące dostosowywanie

koncepcji projektu do szybko zmieniającej się sytuacji pandemicznej. Modyfikacje na etapie planowania praktyk zawodowych objęły takie kwestie, jak: termin wyjazdu, miejsce zakwaterowania zespołu, dołączenie do narzędzia krótkiej ankiety mającej na celu uchwycenie reakcji mieszkańców Nowostawów Dolnych⁵ i okolic po pierwszej fali zakażeń, zapewnienie uczestnikom przedsięwzięcia środków dodatkowej ochrony, dokładne przeszkolenie studentów oraz wybór niestandardowych środków transportu.

Obóz badawczy według wstępnych założeń miał odbyć się na przełomie czerwca i lipca 2020 r. Jednak ze względu na niepewną sytuację pandemiczną podjęto decyzję o przesunięciu wyjazdu na wrzesień. To rozwiązanie w rezultacie okazało się bardziej trafne, gdyż udało się zapewnić bezpieczny transport oraz warunki zakwaterowania uczestnikom w Nowostawach. Należy dodać, że wraz z przełożeniem terminu wyjazdu pojawił się niespodziewany problem z miejscem pobytu. Początkowo wybrany pensjonat nie był w stanie zapewnić warunków zgodnych z obowiązującym rygiorem sanitarnym. Poza tym właściciele obiektu nie zagwarantowali wolnych pokoi. To spowodowało konieczność szybkiego odnalezienia alternatywnego hotelu i przeniesienia rezerwacji z Brzezin do Nowostawów.

Niecodzienne okoliczności sprawiły, że do scenariusza indywidualnego wywiadu pogłębianego zdecydowano się dodać krótki kwestionariusz wraz z pytaniami metryczkowymi, odnoszącymi się do tematyki pandemii i postrzegania obostrzeń sanitarnych wprowadzonych przez polski rząd w okresie od marca do września 2020 r. Nieoczekiwanie pojawił się nowy obszar badawczy, który warto było eksplorować, chociażby w wymiarze lokalnym i ograniczonym do wybranej społeczności zróżnicowanej religijnie.

Wyjazd wymagał zapewnienia środków ochrony uczestnikom (studentom, opiekunom i respondentom) w postaci maseczek i płynu do dezynfekcji rąk. Czynność ta nie wiązała się jednak z przeznaczeniem nadprogramowych funduszy, ponieważ zasoby sanitarne, mające zabezpieczyć przed zakażeniem koronawirusem zostały bezpłatnie przekazane z rezerw materiałowych, którymi dysponowała uczelnia.

Sytuacja pandemiczna wymusiła dodatkowe przeszkolenie studentów i doktoranta w zakresie inicjowania kontaktu badawczego i prowadzenia wywiadów w niestandardowych warunkach. W trosce o zagwarantowanie bezpieczeństwa własnego i interlokutorów należało upewnić się, czy spełniono wszystkie warunki umożliwiające rozmowę. Każdy z uczestników miał do dyspozycji określony,

⁵ W dalszej części artykułu miejscowość występuje pod skróconą nazwą: Nowostawy.

dotatkowy przydział maseczek i płynu dezynfekującego na wypadek, gdyby badany o to poprosił. Na wyraźne życzenie respondenta należało również zachować szczególną ostrożność i przeprowadzić wywiad z założoną na twarzy maseczką lub przed i po spotkaniu odkazić ręce. Uczestnicy zostali uprzedzeni, że mogą w kwestii ochrony spotkać się z różnymi reakcjami mieszkańców, które nie powinny ich dziwić, a każdą odmowę udziału w wywiadzie, wynikającą z obaw zdrowotnych, należy przyjąć i zaakceptować. Młodzi badacze, niezależnie od własnej interpretacji okoliczności, musieli przyjąć dodatkowo perspektywę respondenta wobec postrzegania pandemii, zrozumieć towarzyszące mu lęki oraz pozostałe negatywne uczucia. Mówiąc najogólniej, przekazano studentom informację, że w przypadku sygnalizowanych przez rozmówców obaw o własne zdrowie powinni wykazać się empatią. Ze względu na konsekwencje wywołane chorobą COVID-19 uprzedzono uczestników, że nawet nieświadomie mogą dotknąć w rozmowie kwestii traumatycznych, trudnych i drażliwych, związanych przykładowo ze śmiercią bliskiej osoby z otoczenia respondenta. Podkreślono, że w tego typu sytuacjach należy wykazać się adekwatnymi umiejętnościami komunikacyjnymi, dostosowanymi do zachowań badanych (choćby wspomnianym współczuciem).

Uczestnicy obozu naukowego, prowadzący wywiady i obserwacje, zostali ponadto uwrażliwieni na kwestię związaną z własnymi obawami dotyczącymi ochrony zdrowia. W celu zachowania zasad bezpieczeństwa, niezależnie od poglądów rozmówców, zalecano stosowanie środków ostrożności (zakładanie maseczek, korzystanie z płynu do dezynfekcji, utrzymanie dystansu fizycznego). Kierując się rozsądkiem i troską o zdrowie, pozostając w zgodzie z własnymi przekonaniami i respektując ogólne zasady sanitarne, prowadzący badania mogli zdecydować o wykorzystaniu zasobów ochronnych w trakcie rozmów z respondentami. Niepokój związany z ewentualnym zakażeniem koronawirusem powinien być uwzględniony, nawet w sytuacji, gdy interlokutorzy lub obserwowani przejawiali negatywny stosunek do pandemii COVID-19 i nie stosowali się przykładowo do noszenia maseczek [Van Brown 2020: 1060]. Innymi słowy, jeszcze podczas spotkań przygotowujących do obozu terenowego podkreślono znaczenie bezpieczeństwa i stawiania własnych granic przez badaczy w okolicznościach zagrożenia dla zdrowia i życia.

Organizatorom wyjazdu zależało na zminimalizowaniu czasu poświęconego na korzystanie z publicznych środków transportu przez młodych badaczy w celu dojazdu do umówionych miejsc spotkań z respondentami. Rozwiązanie tego problemu wymagało jednak pewnej innowacyjności i wiązało się z przedstawieniem propozycji przewiezienia rowerów i przemieszczania się między wsiami

własnym środkiem lokomocji. Należy zaznaczyć, że pomysł spotkał się z aprobatą i nie wywołał w grupie sprzeciwu, co w konsekwencji przełożyło się również na większą atrakcyjność obozu naukowego.

Po powrocie z terenu badawczego spodziewano się wydłużenia czasu rozliczenia praktyk zawodowych studentów, który wynikał z rozpoczęcia drugiej fali pandemii koronawirusa. Przypuszczenia te potwierdziły się, gdyż komunikacja zdalna opóźniła pracę nad transkrypcjami wywiadów i wstępną analizę zebranego materiału, obejmującą tworzenie kluczy kodowych do odpowiedzi z pytań otwartych oraz kwantyfikację odpowiedzi z pytań zamkniętych zawartych w części kwestionariuszowej wywiadów. Biorąc pod uwagę doświadczenie z podobnych wyjazdów, organizowanych we wcześniejszych latach, ostatni etap pracy z 2020 r. przebiegał zdecydowanie dłużej i w spowolnionym tempie.

PROBLEMY ZWIĄZANE Z PROWADZENIEM WYWIADÓW POGŁĘBIONYCH, KWESTIONARIUSZOWYCH I OBSERWACJI UCZESTNICZĄCEJ

Badania objęły przeprowadzenie 80 indywidualnych wywiadów pogłębionych z respondentami dobranymi w sposób celowy i tyle samo krótkich wywiadów kwestionariuszowych o tematyce pandemicznej wraz z metryczką uzupełniającą informacje o interlokutorze⁶. Rozmowy były realizowane bezpośrednio (*face-to-face*) w terenie. Dodatkowych 20 wywiadów w formie zapośredniczonej telefonicznie przeprowadziła w późniejszym czasie jedna ze studentek-praktykantek. Finalnie ich liczba wyniosła 100, co ułatwiło przedstawienie późniejszych wyników w postaci udziałów procentowych [Orzechowski 2022b: 245–254].

Materiał badawczy uzupełniły obserwacje uczestniczące, prowadzone m.in. podczas nabożeństw w parafiach mariawickich (starokatolickich i katolickiej) w okolicznych wsiach. Opiekunom udało się ponadto przeprowadzić wiele nieformalnych rozmów, dwa zogniskowane wywiady grupowe oraz nawiązać kontakt z ważnymi przedstawicielami władz świeckich i kościelnych na szczeblu lokalnym. Zapisy tych rozmów posłużyły również jako punkt wyjścia do dalszych analiz, głównie jakościowych.

Tematy skonstruowanego kwestionariusza wywiadu stanowiły: oddziaływanie pandemii na poszczególne poziomy życia prywatnego i publicznego

⁶ Do zadań uczestników należało przeprowadzenie wywiadów swobodnych z przygotowaną wcześniej listą pytań wraz z częścią ankietową dotyczącą problematyki pandemii i wprowadzonych obostrzeń sanitarnych od marca 2020 r., a także nagrywanie rozmów za pomocą dyktafonów oraz wykonanie szczegółowych transkrypcji i notatek terenowych.

respondentów, a także następstwa wprowadzonych od marca 2020 r. obostrzeń sanitarnych, czyli występujących w okresie trwania pierwszego, najbardziej rygorystycznego etapu kwarantanny narodowej⁷. Zebrane wnioski można było odnieść wyłącznie do wybranej grupy badawczej, zróżnicowanej ze względu na wyznanie, wiek i płeć. W przedsięwzięciu wzięli udział głównie wyznawcy obu Kościołów mariawickich, ponad połowę zaś respondentów stanowiły kobiety (ok. 65%) i osoby powyżej 60 lat (ok. 63%).

Można wyodrębnić dwa zasadnicze wymiary zadawanych pytań i poruszonych wątków. Pierwszy stanowił próbę zarejestrowania reakcji (podejmowanych działań i przyjmowanych postaw) mieszkańców Nowostawów i okolic w okresie od dnia poinformowania opinii publicznej o wprowadzeniu narodowej kwarantanny do września 2020 r. Drugi natomiast odnosił się do zoperacjonalizowanych czterech wskaźników zjawisk socjologicznych, które mogły świadczyć o zmianie społecznej lub zakłóceniu równości w dostępie do pewnych dóbr, spowodowanym wieloma obostrzeniami epidemicznymi. Opracowane i opublikowane dane [Orzechowski 2022b: 243–257] pochodziły zarówno z pytań zamkniętych, jak i otwartych. W drugim przypadku zastosowano strategię badawczą, związaną z ilościową analizą treści. W celu zagregowania wypowiedzi respondentów i wyrażenia ich w formie rozbudowanych kategorii wykorzystano kwantyfikację danych jakościowych i przygotowano klucz kodowy [Babbie 2005: 428–432].

Obawy opiekunów, które pojawiły się w trakcie organizacji obozu naukowego, miały swoje odzwierciedlenie w fazie terenowej przedsięwzięcia. Spostrzeżenia ukazane w tej części artykułu odnoszą się głównie do nawiązywania kontaktu z respondentami, jak i całego procesu przeprowadzania pogłębionych wywiadów indywidualnych, kwestionariuszowych oraz obserwacji. Źródłem wiedzy o problemach, z którymi mierzyli się studenci w środowisku lokalnym, były codzienne (odbywające się w godzinach porannych i wieczornych) grupowe zebrania o charakterze podsumowującym. Proszono wtedy każdego uczestnika o krótkie zaprezentowanie: respondentów lub osób, z którymi udało się w jakikolwiek sposób wejść w interakcję, nietypowych sytuacji mogących wywołać zdziwienie oraz pozostałych problemów napotkanych w terenie (związanych z odmowami, nakłanianiem interlokutorów do udziału w wywiadzie, czy też poruszaniem kwestii trudnych i drażliwych). Studenci podczas tych spotkań mieli okazję podzielić się własnym doświadczeniem i wymienić poglądy na temat przebiegu pracy w danym dniu.

⁷ Aktualnie obowiązująca prawna definicja kwarantanny: „Odosobnienie osoby zdrowej, która była narażona na zakażenie, w celu zapobieżenia szerzeniu się chorób szczególnie niebezpiecznych i wysoce zakaźnych” [Dz.U. z 2020 r., poz. 1845].

Z obserwacji dokonanych przez organizatorów przedsięwzięcia wynika, że liczba odmów była nieco wyższa w porównaniu z poprzednimi latami. Oprócz dotychczas formułowanych i powtarzających się przyczyn, takich jak: brak czasu, niechęć do uczestnictwa w wywiadach socjologicznych, niepoważne traktowanie rezultatów dociekań naukowych, czy też wynikających z niskiej akulturacji i rozpoznawalności badań w społecznościach lokalnych (zwłaszcza wiejskich i małomiasteczkowych), należy dodać nową – obawy zdrowotne związane z możliwością zakażenia się koronawirusem. Na podstawie rozmów z praktykantami stwierdzono, że w większości tego typu przypadków odmowy miały swoje uzasadnienie, aczkolwiek brak zgody ze względów pandemicznych mógł być również nadużywany. Podawany wtedy argument miał charakter ucieczkowy i świadczył o zupełnie innym powodzie niż troska o bezpieczeństwo własne i prowadzącego. Przykładem może być kilkukrotne przekładanie terminu spotkania, po czym następowało ostateczne wycofanie się z chęci porozmawiania, nawet w sposób zapośredniczony telefonicznie. W rezultacie studenci mieli poczucie straty czasu, który mogliby wykorzystać na rekrutację innych przedstawicieli lokalnej społeczności, skłonnych do jednoznacznego wyrażenia zgody na uczestnictwo w wywiadzie. Wielokrotnie informowano o konieczności izolacji lub przebywania na kwarantannie, co było zjawiskiem trudnym do weryfikacji i przysparzało problemów z oceną szczerości takiej osoby. Ostatecznie zamiast 100 lub nieco ponad 100, przeprowadzono 80 wywiadów pogłębionych i kwestionariuszowych na miejscu w formie *face-to-face*. Zasugerowana liczba tego typu rozmów w warunkach odmiennych, bez wpływu obostrzeń sanitarnych, byłaby realnie osiągalna, co pokazywało doświadczenie z praktyk odbywających się we wcześniejszych latach.

Wprowadzenie obostrzeń sanitarnych zaburzyło dotychczasowy, codzienny rytm funkcjonowania wielu osób, co przełożyło się również na wzmocnienie innych przyczyn odmów. Ze względu na specyfikę tego okresu niektórzy badani mogli odczuwać przeciążenie fizyczne i psychologiczne z powodu nałożenia dodatkowych obowiązków (przykładowo wydłużenia czasu pracy zdalnej i równoczesnego sprostania obowiązkom domowym) lub utraty źródeł utrzymania i stałego miejsca zatrudnienia, co dodatkowo niekorzystnie wpływało na chęć wejścia w interakcję z badaczem (i wiązało się z poczuciem wstydu). Na podstawie opublikowanych badań innych autorów można także wskazać nasilający się stres i unikanie nawiązywania kontaktów z obcymi ludźmi w obliczu doświadczanych zmian wywołanych przez pandemię [Surmiak, Bielska, Kalinowska 2022: 218–219].

Warto zaznaczyć, że środowisko lokalne o charakterze wiejskim, które zostało objęte badaniem, było podzielone w kwestii postrzegania pandemii w kategoriach realnego zagrożenia. Przeważali jednak sceptycy rozwiązań zaproponowanych przez polski rząd, mających na celu m.in. ograniczenie swobody przemieszczania się i bezpośredniej komunikacji międzyludzkiej. Niniejszy wniosek można sformułować na podstawie otrzymanych odpowiedzi z części kwestionariuszowej dociekań i wywiadów fokusowych, w których wątek restrykcji sanitarnych był również obecny. W kontekście otrzymanych wyników i ogólnej opinii panującej w środowisku lokalnym należy tym bardziej przyrzeć się przyczynom odmów i okazywaniu szczerości przez potencjalnych respondentów. Tę obserwację potwierdzają również inne źródła. Na podstawie wyników badań ogólnopolskich można powiedzieć, że społeczności wiejskie i małomiasteczkowe podchodziły ze zdecydowanie większą nieufnością i dystansem do prawdziwości istnienia pandemii, jak i jej realnego zagrożenia dla zdrowia oraz życia ludzi w porównaniu ze zbiorowością wielkomiejską [Drozdowski i in. 2020: 136–139].

Zagadnienie odmów i niedostępności pewnych kategorii społecznych respondentów zostało dość wyczerpująco opisane w literaturze socjologicznej, zwłaszcza w kontekście badań sondażowych. Większość z zaprezentowanych poniżej przyczyn i form okazywania niechęci do uczestnictwa w przedsięwzięciu naukowym była obecna w trakcie realizacji projektu w Nowostawach i okolicznych miejscowościach. Interesującą klasyfikację czynników, sprzyjających pojawieniu się mechanizmu odmowy udziału w wywiadach, opracowała Krystyna Lutyńska [1989: 222–229]. Autorka zwróciła uwagę na znaczenie takich zmiennych, jak: różnicowanie geograficzno-przestrzenne (miasto–wieś), efekt sponsora, podjęta tematyka badań, a także profile społeczno-demograficzne, osobowościowe i behawioralne respondentów i ankieterów. Można najogólniej powiedzieć, że zamieszkiwanie w dużym mieście, obecność fundatora w postaci instytucji lub organizacji związanej z władzą państwową, drażliwość poruszanych w dyskusji wątków wywołujących poczucie zagrożenia u rozmówcy, przynależność do specyficznych kategorii społecznych i zawodowych, a także zbyt duża rozbieżność cech prowadzącego wywiad i interlokutora zwiększają prawdopodobieństwo wystąpienia odmów wśród potencjalnych uczestników przedsięwzięcia.

Za Mirosławą Grabowską [2016: 13–15] warto przytoczyć listę najczęstszych powodów wyrażanej dezaprobaty, pojawiających się w związku z uczestnictwem w badaniu⁸ przeprowadzonym na zlecenie CBOS w 2015 r. W zestawieniu domi-

⁸ Badanie miało cel metodologiczny dotyczący poznania przyczyn zgłaszanych odmów wśród uczestników.

nowały odpowiedzi ucieczkowe, które stanowiły aż 84% wszystkich wskazań. Podawane argumenty odnosiły się przede wszystkim do braku czasu i zapracowania, niezainteresowania tematem przedsięwzięcia oraz niedostatków wiedzy potrzebnej do sformułowania opinii, co skutkowało wielokrotnym przekładaniem rozmowy. Znaczny odsetek (25,7%) stanowiły przypadki, w których nie zasygnalizowano żadnej przyczyny (odpowiedzi typu „nie, bo nie”). Zdecydowanie mniejsze znaczenie miały takie kwestie, jak: brak przekonania odnośnie do celowości i sensowności badań naukowych, negatywne doświadczenie związane z uczestnictwem w podobnym przedsięwzięciu, brak odniesionych korzyści, przykładowo w postaci gratyfikacji finansowej, niepewność wynikająca z anonimowego charakteru rozmowy, doświadczenie kalectwa lub choroby, czy też lęk przed zaproszeniem osoby obcej do mieszkania. Praktycznie pomijane były argumenty wskazujące na nieufność do instytucji realizującej projekt i rozczarowanie ówczesną sytuacją polityczną w kraju.

W rozważaniach nad postawami sprzyjającymi udzielaniu odmów w wywiadach socjologicznych warto odwołać się również do jednej z typologii respondentów niedostępnych, zaproponowanej przez Katarzynę Grzeszkiewicz-Radulską [2009: 283–319]. Autorka na podstawie wyników dokonanych badań wyróżniła pięć rodzajów interlokutorów wyrażających dezaprobatę: „pokrzywdzonych przez osoby lub instytucje użytkujące bazy z danymi osobowymi”, „często indagowanych”, „obrońców podmiotowości i prywatności”, „o zredukowanej egzystencji społecznej” oraz „obawiających się przestępczości”. Są to respondenci, którzy odpowiednio: wykazują obojętność wobec kwestii publicznych i nieufność w stosunku do otoczenia, wskutek częstych wizyt przedstawicieli firm marketingowych zostali zniechęceni do uczestnictwa w wywiadach, cenią w równym stopniu dokonania naukowe i swobodę wyboru oraz wartości indywidualistyczne, charakteryzują się zawężonym światopoglądem i anomią społeczną, a także doświadczyli na sobie agresji fizycznej lub różnorodnych form manipulacji. W kontekście okoliczności pandemicznych przytoczoną listę należałoby również uzupełnić o profil osobowościowy obawiający się powikłań zdrowotnych (mogących wystąpić zarówno realnie, jak i tylko hipotetycznie).

Dobór badanych do wywiadów indywidualnych miał charakter celowy z elementami kuli śniegowej i zakładał komunikację *face-to-face* z interlokutorem. W szczególnych przypadkach dopuszczono również rekrutację telefoniczną, a w dwóch sytuacjach przeprowadzenie wywiadu z wykorzystaniem tego środka zdobywania informacji, na wyraźną prośbę respondenta. Niestandardowe okoliczności napotkane w terenie wymuszały bieżącą modyfikację sposobów dotarcia do potencjalnych uczestników badań.

Pozytywny wniosek odnosi się natomiast do faktu, że studenci byli zawsze przygotowani do rozmów, biorąc pod uwagę wyposażenie w środki ochronne (posiadanie maseczek i płynu dezynfekującego), przeznaczone zarówno dla siebie, jak i badanych. Nie pojawiły się sytuacje, w których praktykanci prowadziliby wywiady, lekceważąc bezpieczeństwo własne i rozmówców. Mieszkańcy również w tym aspekcie nie zgłaszali zastrzeżeń.

PROBLEMY ZWIĄZANE Z REALIZACJĄ ZOGNISKOWANYCH WYWIADÓW GRUPOWYCH, KONSTRUKCJĄ GRUP I REKRUTACJĄ DO BADANIA

W ramach wyjazdu badawczego zorganizowano dwa zogniskowane wywiady grupowe w Gminnym Ośrodku Kultury w Niesułkowie-Kolonii. W pierwszym spotkaniu wzięły udział 3 respondentki (wyłącznie wyznania rzymskokatolickiego), w drugim zaś 4 respondentki (2 wyznania rzymskokatolickiego i 2 mariawickiego starokatolickiego). Spośród rozmówczyń sześć miało powyżej 45 lat, a jedna znajdowała się poniżej tej cezurę wiekowej. Dyskusje trwały po 90 minut bez przerw, w pomieszczeniu przystosowanym do realizacji tego typu badań pod kątem wyposażenia w owalny stół, krzesła, a także miejsce do ustawienia kamery. Zorganizowano ponadto poczęstunek i dostarczono środki ochronne w postaci maseczek i płynu dezynfekującego na wypadek, gdyby respondentki sygnalizowały obawę o własne zdrowie. Spotkania były rejestrowane za pomocą kamery i dyktafonu w telefonie, natomiast zespół badawczy składał się z autora niniejszego artykułu i asystentki obserwującej przebieg dyskusji, sporządzającej notatki i kontrolującej proces nagrywania.

Narzędzie badawcze stanowił scenariusz z przygotowaną wcześniej listą zagadnień do poruszenia. Wątki zgrupowano w trzy bloki tematyczne: życie codzienne mieszkańców w Nowostawach i okolicy, relacje międzyreligijne w społeczności lokalnej, a także działania podjęte w czasie pandemii COVID-19 wraz z oceną zmian, które spowodowała.

Dobór respondentów do wywiadów fokusowych miał charakter dwustopniowy przy wykorzystaniu schematu celowego z elementami kuli śniegowej. Pierwszy poziom rekrutacji polegał na znalezieniu adresów i danych kontaktowych w internecie do przedsiębiorców, sołtysów, przedstawicieli instytucji kultury oraz stowarzyszeń, a następnie na nawiązaniu kontaktu telefonicznego z częścią potencjalnych respondentów. Drugi etap sprowadzał się natomiast do poszukiwania badanych na miejscu poprzez: kluczowych informatorów, selekcję po odbywających się nabożeństwach w kościołach i kaplicach mariawickich lub

bezpośrednie wizyty w domach i przedsiębiorstwach. Należy dodać, że do dnia realizacji wywiadów fokusowych uzupełniano skład zespołów w sposób ciągły. Proces rekrutacji telefonicznej trwał około 2 dni, natomiast bezpośredniej – 3 dni. Zostało zaproszonych ogółem około 50 badanych, z czego na obie dyskusje przybyło łącznie 7 osób [Orzechowski 2022a: 28–30].

Autorowi zależało na zbudowaniu przynajmniej dwóch zespołów mieszanych religijnie (złożonych zarówno z przedstawicieli wyznania rzymskokatolickiego, jak i liczniejszego Kościoła mariawickiego starokatolickiego). Obie grupy, wedle wstępnych założeń, miały liczyć po 6–8 badanych. Z obserwacji wynika, że łatwiej było namówić do uczestnictwa w dyskusji osoby z wyższym wykształceniem i statusem materialnym. Należy zaznaczyć, że większość respondentek należała do tych kategorii społecznych. Niezwykłą trudność sprawiła rekrutacja lokalnych przedsiębiorców, spośród których nikt nie przybył na umówione spotkanie. Z kolei osoby starsze lub gorzej wykształcone częściej nie wyrażały zgody na wzięcie udziału w dyskusji. Największe trudności sprawiły odmowy w ostatniej chwili (pojawiające się około 1–2 godzin przed spotkaniem), gdy nie istniała realna możliwość uzupełnienia składu zespołów. Odmowy tego typu zdarzały się głównie wśród soltysów i przedsiębiorców, ale również członkiń kół gospodyń wiejskich. Należy przyznać, że w największym stopniu liczono na obecność przedstawicieli tych grup, co wywołało późniejsze rozczarowanie. Kilka osób zgłosiło brak możliwości przybycia na wywiad z powodu otrzymania pozytywnego wyniku testu na obecność choroby COVID-19 oraz konieczności izolacji lub odbycia kwarantanny. Dyskusyjna pozostaje jednak kwestia oceny prawdziwości wskazanych powodów i szczerości potencjalnych rozmówców [Orzechowski 2022a: 29–30].

Problemy związane z organizacją i realizacją wywiadów fokusowych w kontekście obostrzeń pandemicznych są w dużym stopniu zbliżone do omówionych w poprzednim podrozdziale. Warto w tym przypadku zwrócić jednak uwagę na kilka dodatkowych trudności, ale także kwestii o charakterze pozytywnym. Nie udało się zrealizować wstępnej koncepcji dotyczącej stworzenia trzech grup mieszanych wyznaniowo (z udziałem katolików rzymskich oraz mariawitów katolickich i starokatolickich). Powodem był nie tylko specyficzny okres, w którym zapraszano respondentów na spotkanie, ale również obecność niewielkiej liczby przedstawicieli katolickiego mariawityzmu w społeczności objętej badaniem. Oba zjawiska nałożyły się na siebie, prowadząc do zmodyfikowania założeń odnoszących się do liczebności i składu poszczególnych zespołów. Postanowiono zatem skonstruować przynajmniej dwie grupy mieszane, obejmujące rzymskich katolików i reprezentantów mariawityzmu (bez podziału na odłamy katolicki

i starokatolicki). W kontekście zróżnicowania rozmówców ze względu na wyznanie ten zamiar do pewnego stopnia się powiódł. Okazało się jednak nieosiągalnym zrekrutowanie respondentów w taki sposób, aby obydwie zespoły liczyły po 6–8 członków. Kolejna modyfikacja założeń polegała więc na odstąpieniu od klasycznych wywiadów fokusowych na rzecz wprowadzenia minigrupy i triady.

Równie istotne wyzwanie dotyczyło wydłużonego okresu przeznaczanego na dobór rozmówców. Dwustopniowa rekrutacja okazała się nie być wystarczająca, gdyż potencjalnych badanych należało niekiedy kilkukrotnie namawiać do poświęcenia czasu na dyskusję i włożyć w tę czynność więcej wysiłku. Odnotowano poza tym więcej odmów, także wspomnianych w ostatniej chwili, co w rezultacie uniemożliwiło uzupełnienie liczebności każdego z zespołów do 6–8 osób. Mieszkańcy Nowostawów i okolicznych wsi wykazali się dość dużą nieufnością oraz dystansem wobec przyjezdnych badaczy.

Nawiązując do powyższych problemów, warto wspomnieć o potencjalnych źródłach sygnalizowanej niechęci uczestnictwa w wywiadzie fokusowym, na które zwraca uwagę Jolanta Lisek-Michalska [2013: 170–176]. Autorka stwierdza, że poleganie wyłącznie na rekomendacjach kluczowych informatorów w dotarciu do respondentów, brak zapewnienia gratyfikacji finansowej lub rzeczowej oraz utrzymujący się na niskim poziomie stopień rozpoznawalności metody w niektórych środowiskach lokalnych – przyczyniają się do wzrostu liczby odmów. Należy zaznaczyć, że trzy wymienione kwestie mogły w pewnym zakresie przełożyć się na niedogodności związane z procesem rekrutacji interlokutorów w Nowostawach i okolicznych miejscowościach.

Skorzystanie z pomocy oferowanej przez kluczowych informatorów nie zawsze kończy się powodzeniem w postaci zwerbowania kandydata na rozmówcę do dyskusji grupowej. Odnalezienie go i nakłonienie do wyrażenia zgody może natomiast wiązać się z dodatkowym nakładem czasu i pracy. Opieranie się na kontaktach do osób poleconych przez kluczowych informatorów ograniczone zostaje niekiedy wyłącznie do przekierowania rekrutera do kolejnych mieszkańców, urzędów czy instytucji. Proces kuli śniegowej zostaje uruchomiony, ale może nie prowadzić do pomyślnych rezultatów.

Brak gratyfikacji finansowej lub materialnej w formie upominku jest również istotnym czynnikiem wpływającym na wyrażenie aprobaty. Problem ten był podejmowany i analizowany przez wielu praktyków zajmujących się badaniami marketingowymi [Lisek-Michalska 2013: 172]. Należy zaznaczyć, że zagwarantowanie respondentowi otrzymania honorarium dodatkowo wzmacnia jego motywację do uczestnictwa w dyskusji. Nie powinno jednak stanowić priorytetowego elementu mającego na celu przekonanie potencjalnego rozmówcy, gdyż

ukierunkowanie wyłącznie na zdobycie dodatkowych środków finansowych lub materialnych może niekorzystnie przełożyć się na szczerść odpowiedzi takiej osoby. Istnieje wtedy większe ryzyko, że respondent zgodzi się na wzięcie udziału w dyskusji wyłącznie z pobudek ekonomicznych, a nie ze względu na zainteresowanie tematem przedsięwzięcia, zrozumienie jego celu lub posiadanie opinii w poruszanych na spotkaniu kwestiach.

Trzecie źródło, przyczyniające się do wzrostu liczby odmów, dotyczy niskiej akulturacji badań socjologicznych w środowiskach wiejskich i małopolskich. Zjawisko to z jednej strony oznacza brak rozumienia procedur naukowych, niską rozpoznawalność metod i technik, a także minimalny poziom zinstytucjonalizowania tego typu przedsięwzięć. Z drugiej natomiast, akulturacja odnosi się do naturalizacji metody, niwelowania sztuczności sytuacji wywiadu i postrzegania go przez pryzmat zwyczajnej konwersacji, podobnej do tej, którą prowadzi się w nieformalnych warunkach [Daniłowicz 2007: 33–48]. Niskiemu stopniowi rozpoznawalności działań badawczych towarzyszą najczęściej: lęk przed dzieleniem się własną opinią z innymi uczestnikami dyskusji, zasłanianie się brakiem wystarczających kompetencji do wypowiedzania się na dany temat, niewielkie poczucie sprawczości i decyzyjności oraz ogólna niepewność.

Należy wspomnieć, że oprócz dostarczenia maseczek i płynu dezynfekującego stworzono bezpieczne warunki spotkania, gdyż zadbano o zachowanie odpowiedniego dystansu przestrzennego między uczestnikami. W obu dyskusjach pojawiły się ponadto wątki trudne i drażliwe społecznie, co stanowiło pewną trudność w moderowaniu dyskusją. Respondentki nie zawsze zgadzały się z oficjalną narracją postrzegania pandemii, ukazywaną chociażby w mediach. Różnica zdań prowadziła z kolei do wystąpienia napięć między nimi lub prowadzącym. Moderacja w tych sytuacjach wymagała więc zastosowania dodatkowych technik komunikacyjnych, jak na przykład: relatywizacji zajmowanych stanowisk, próby przekierowania rozmowy na mniej emocjonujące wątki, przeformułowania stawianych pytań, parafrazowania i uwspólniania wypowiedzi oraz normalizowania i wyjaśniania sytuacji wywiadu, w której może dojść do konfliktu odmiennych poglądów. Wykorzystane sygnały werbalne pomogły obniżyć gorącą temperaturę dyskusji i umożliwiły kontynuację przebiegu obu spotkań.

Niecodzienne okoliczności realizacji projektu przyczyniły się do włączenia dodatkowego wątku do scenariusza obu dyskusji, co stanowi w pewnym sensie ich pozytywny aspekt. Oprócz rozmów na temat relacji mieszkańców w społeczności zróżnicowanej wyznaniowo, życia codziennego i sympatii politycznych na poziomie lokalnym oraz ogólnopolskim, poruszono bieżące zagadnienie, związane z postrzeganiem pandemii oraz działań rządu rozpoczętych w marcu 2020 r. Można

powiedzieć, że modyfikacja założeń leżących u podstaw organizacji zogniskowanych wywiadów grupowych obejmowała wszystkie kluczowe etapy. Zmiany wprowadzono bowiem w konstrukcji narzędzia, czyli scenariusza z przygotowaną wcześniej listą zagadnień do poruszenia, składzie grup oraz schemacie doboru respondentów. Nie mniej ważna była refleksja metodologiczna i logistyczna, obejmująca uwzględnienie odmów w ostatniej chwili, włączenie kwestii drażliwych do dyskusji, zapewnienie bezpieczeństwa prowadzącemu fokusy i jego rozmówcom, a także wprowadzenie dodatkowych technik komunikacyjnych.

PODSUMOWANIE I NAJWAŻNIEJSZE SPOSTRZEŻENIA

W ramach zakończenia dotychczasowych rozważań należy odnieść się do czterech problemów, które powinny stanowić źródło pogłębionej refleksji metodologicznej w kontekście prowadzenia badań terenowych w nowych warunkach wywołanych pandemią. Zagadnienia te obejmują kolejno: ukierunkowanie na innowacyjność oraz udoskonalanie technik o charakterze ilościowym i jakościowym, postępującą zmianę percepcji projektów naukowych, perspektywę rozwoju przedsięwzięć realizowanych w warunkach nadzwyczajnych restrykcji medycznych oraz kształcenie kolejnych pokoleń socjologów z uwzględnieniem internalizacji właściwych postaw deontologicznych.

Podstawowa kwestia dotyczy wprowadzenia niestandardowych rozwiązań empirycznych, które mają na celu przezwycięzenie niedogodności spotkanych w terenie i skutków niesprzyjających okoliczności, w których przyszło realizować projekty naukowe. Organizatorzy są niejako zmuszeni do wykazania się innowacyjnością, kreatywnością, ale i w niektórych wypadkach improwizacją, zwłaszcza gdy utarte ścieżki postępowania zawodzą. Przykładowe sytuacje problemowe mogą dotyczyć: zapewnienia bezpieczeństwa studentom i ich interlokutorom, dzięki posiadanym maseczkom i zasobom dezynfekującym, zmiany środka transportu publicznego na rower w celu przemieszczania się między respondentami i miejscem zakwaterowania, bieżącej modyfikacji narzędzi – scenariusza lub kwestionariusza wywiadu. Ta grupa rozważań obejmuje również: włączanie nowych i nieplanowanych wątków do dyskusji, bieżące przekształcenie schematu doboru badanych, składu grup fokusowych, czy też pracy zespołu naukowego. Należy przy tym zaakcentować elastyczność wobec zmieniającej się sytuacji pandemicznej oraz adekwatne reagowanie w stosunku do wyzwań stawianych przez rzeczywistość społeczną.

Zmiany w postrzeganiu i wykorzystywaniu badań terenowych są nie mniej istotne. Powinny one obejmować: refleksję nad nowymi sposobami dotarcia do

respondentów oraz wdrażania udoskonalonych technik komunikacyjnych i argumentacyjnych, mających na celu przekonanie do udziału w wywiadzie. Należy zastanowić się, jak dotrzeć z wiedzą o metodach badawczych do przedstawicieli różnych grup społecznych w środowiskach lokalnych, zwłaszcza wiejskich i małomiasteczkowych. Potrzebna jest ciągła praca nad akulturacją i wzrostem rozpoznawalności badań naukowych, co wiąże się z udzieleniem odpowiedzi na główne pytanie: w jaki sposób przezwyciężyć ich nieufność i pojawiające się ewentualne obawy zdrowotne? Uciążliwe są również odmowy i zaistnienie nowych strategii unikania uczestnictwa w wywiadach. Wobec tego należy postawić drugie pytanie: jak poradzić sobie z tymi zjawiskami?

Kolejne zagadnienie stanowi dalsza perspektywa realizacji zamysłów badawczych w reżimie sanitarnym. Istotne staje się bowiem opracowanie nowych rozwiązań opartych na innowacyjności, kreatywności i elastyczności, które przyniosą korzyść wszystkim stronom interakcji w ramach danego przedsięwzięcia naukowego: organizatorom-badaczom, zespołowi – złożonemu przykładowo z opiekunów, studentów i doktorantów, a także respondentom i beneficjentom opublikowanych wyników. Nadawanie charakteru stosowanego koncepcjom empirycznym powinno przyświecać zarówno praktykom, jak i teoretykom w kontekście refleksji nad włączaniem modyfikacji do planowanych projektów bazujących na pracy terenowej.

Ostatni element rozważań, warty krótkiego omówienia, dotyczy edukacji przyszłych pokoleń studentów socjologii i kształtowania ich postaw etycznych wobec szeroko pojętego terenu, a zwłaszcza nastawienia do respondentów. Mam tutaj na myśli przede wszystkim poszerzenie oferty programowej na kursach obejmujących metodologię nauk społecznych i wykorzystanie technik badawczych w praktyce, a także opowiadanie o dotychczasowym doświadczeniu i dzielenie się nim ze słuchaczami. Wymiana poglądów nauczycieli i trenerów akademickich z młodszymi badaczami-studentami na temat charakterystyki środowisk lokalnych, specyfiki terenu, włączania do rozmów kwestii trudnych i wrażliwych społecznie jawi się jako niezwykle istotna. Edukacja powinna obejmować również gruntowne i rozszerzone szkolenie uczestników wyjazdu badawczego (zarówno przed, jak i w jego trakcie). Należy stworzyć warunki do nieskrępowanej wymiany spostrzeżeń podczas codziennych zebrań, które oprócz bieżącej kontroli oraz monitoringu postępów i efektów kształcenia, stanowią przestrzeń do zadawania pytań, udzielania odpowiedzi, burzy mózgów, dyskusji nad zgłaszanymi pomysłami, czy rozwiewania wątpliwości, przykładowo natury etycznej lub merytorycznej. Zarówno szkolenia w ramach praktyk zawodowych, jak i wiedza oraz umiejętności przekazywane podczas ćwiczeń i wykładów powinny

formować właściwe postawy moralne młodych badaczy. Te działania pomoga także uwrażliwić adeptów socjologii na prowadzenie przedsięwzięć empirycznych w specjalnych, niestandardowych warunkach, jak chociażby wywołanych obostrzeniami sanitarnymi.

Decyzja o rekonceptualizacji badań i ich kontynuacji w formie stacjonarnej, opartej na bezpośredniej interakcji z respondentami w czasie pandemii COVID-19, wymaga krótkiej refleksji i autoewaluacji. Kierownikom projektu oprócz względów dydaktycznych, związanych z wykorzystaniem wiedzy teoretycznej w terenie, weryfikacją i udoskonaleniem umiejętności komunikacyjnych oraz kompetencji społecznych w warunkach nadzwyczajnych zależało, aby młodzi adepci socjologii dostrzegli i uświadomili sobie znaczenie odpowiedzialności etycznej i zapewnienia bezpieczeństwa zdrowotnego zarówno sobie, otoczeniu, jak i rozmówcom. Uwrażliwiono studentów na kwestię ograniczenia ryzykownych zachowań, które mogłyby przyczynić się do poniesienia szkód i doznania poczucia krzywdy przez badanych. Pewne wyzwanie stanowiła realizacja praktyk zawodowych, wpisanych jako zajęcia obowiązkowe do programu nauczania. Wymogi formalne narzuciły ostateczny termin wyjazdu badawczego na wrzesień 2020 r., co oznacza, że kilkumiesięczne przesunięcie na bezpieczniejszy okres stanowiło jedyną i wiążącą alternatywę. Nie bez znaczenia dla podjętej decyzji o realizacji badań w formie stacjonarnej były również: specyfika terenu (obejmująca niewielki, typowo wiejski obszar), podjęta tematyka (dotycząca kwestii wrażliwych, związanych z relacjami w zróżnicowanej społeczności lokalnej i oceną skutków obostrzeń sanitarnych) oraz ograniczona dostępność grup wyznaniowych (zwłaszcza mariawickiej matriarchalnej). Uwzględniając profile społeczno-demograficzne potencjalnych rozmówców, trudne zadanie stanowiło rzetelne przeprowadzenie wywiadów zapośredniczonych elektronicznie. Dodatkowy czynnik miał charakter metodologiczny, odnoszący się do chęci wstępnej i bardzo ogólnej obserwacji zmian w pojawiających się rodzajach odmów w rozmowach *face-to-face*. Interesujące jest bowiem zagadnienie, jak bardzo pandemia COVID-19 przyczyniła się do formułowania nowych argumentów, wyrażających dezaprobatę uczestnictwa w badaniu oraz w jaki sposób wzmocniła lub osłabiła dotychczasową motywację. Wątek metodologiczny dotyczy również eksploracji zmian w zakresie zachowań i sposobów komunikacji między prowadzącymi wywiady i respondentami.

Przedstawiona w niniejszym artykule strategia realizacji przedsięwzięcia naukowego, w porównaniu z bardziej popularnymi i częściej wykorzystywanymi w okresie restrykcji medycznych technikami online, posiada wady i zalety. Warto zaznaczyć, że był to czas dynamicznych przemian, w którym wypracowywano

różne rozwiązania empiryczne, pozostające w zgodzie z ogólnie przyjętymi zasadami metodologicznymi i etycznymi. Z jednej strony podejmowano działania zapewniające bezpieczeństwo zdrowotne wszystkim uczestnikom procesu badawczego, a z drugiej brakowało klarownych wskazówek odnośnie do powszechnie akceptowanego sposobu postępowania w sytuacjach kryzysowych. Należy wyrazić nadzieję, że podjęte rozważania zostaną uwzględnione przez badaczy, którzy staną w przyszłości przed wyzwaniem realizacji przedsięwzięć empirycznych w specyficznych i niestandardowych warunkach zagrożeń.

BIBLIOGRAFIA

- Babbie Earl.** 2005. *Badania społeczne w praktyce*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Batorski Dominik, Marta Olcoń-Kubicka.** 2006. „Prowadzenie badań przez internet – podstawowe zagadnienia metodologiczne”. *Studia Socjologiczne* 3(182): 99–131.
- Daniłowicz Paweł.** 2007. Problemy akulturacji wywiadu zogniskowanego. W: *Zogniskowany wywiad grupowy. Studia nad metodą*. J. Lisek-Michalska, P. Daniłowicz (red.), 33–48. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Dodds Sarah, Alexandra C. Hess.** 2021. “Adapting research methodology during COVID-19: Lessons for transformative service research”. *Journal of Service Management* 32(2): 203–217. <https://doi.org/10.1108/JOSM-05-2020-0153>.
- Drozdowski Rafał, Maciej Frąckowiak, Marek Krajewski, Małgorzata Kubacka, Piotr Luczyn, Ariel Modrzyk, Łukasz Rogowski, Przemysław Rura, Agnieszka Stamm.** 2020. Życie codzienne w czasach pandemii. Raport z drugiego etapu badań. Raport. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza. https://socjologia.amu.edu.pl/images/pliki/Zycie_codziennne_w_czasach_pandemii_Raport_z_drugiego_etapu_badan_wersja_pe%C5%82na.pdf [dostęp: 3.01.2023].
- Dz.U. z 2020 r.** Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 8 października 2020 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy o zapobieganiu oraz zwalczaniu zakażeń i chorób zakaźnych u ludzi. poz. 1845.
- Grabowska Mirosława.** 2016. *Kondycja badań sondażowych – widziana z góry i z dołu*. Prezentacja z XVI Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego w Gdańsku. https://www.cbos.pl/PL/wydarzenia/52_zjazd/Gdansk_2016_Grabowska_kondycja_badan_sondazowych.pdf [dostęp: 3.01.2023].
- Grzeszkiewicz-Radulska Katarzyna.** 2009. Respondenci niedostępni w badaniach sondażowych. *Analizy i próby technik badawczych w socjologii* XII. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Herman Aleksandra.** 2007. „Pęknięta wspólnota. Analiza wybranych aspektów polityki lokalnej w dwuwyznaniowej wsi”. *Kultura i Społeczeństwo* 2(51): 137–169.
- Kalinowska Katarzyna, Beata Bielska, Sylwia Męćfal, Adrianna Surmiak.** 2022. „Czy badać? Co badać? Jak badać? Strategie badawcze w naukach społecznych i humanistycznych w pierwszej fali pandemii COVID-19”. *Przegląd Socjologii Jakościowej* 18/4: 34–59. <https://doi.org/10.18778/1733-8069.18.4.02>.

- Knowles Scott G.** 2020. "Slow disaster in the anthropocene: A historian witnesses climate change on the Korean Peninsula". *Daedalus* 149(4): 192–206. https://doi.org/10.1162/daed_a_01827.
- Lisek-Michalska Jolanta.** 2013. *Badania fokusowe. Problemy metodologiczne i etyczne*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. <http://dx.doi.org/10.18778/7525-896-7>.
- Lutyńska Krystyna.** 1989. „Analiza odmów w polskich badaniach kwestionariuszowych w latach 1982–1985”. *Przegląd Socjologiczny* 37: 209–234.
- Męcal Sylwia, Adrianna Surmiak, Izabela Ślęzak, Beata Bielska, Katarzyna Dębska, Agnieszka Walczyńska-Grondas, Katarzyna Kalinowska, Inga Kuźma, Alicja Pałęcka, Anna Wójtewicz.** 2020. „Badania społeczne i humanistyczne w czasach pandemii – aspekty etyczno-metodologiczne. Dyskusja podczas «Spotkań Badaczek»”. *Przegląd Socjologiczny* 69/3: 203–214. <https://doi.org/10.26485/PS/2020/69.3/10>.
- Orzechowski Paweł.** 2021. *Badania fokusowe jako laboratorium wiedzy o społeczeństwie. Zogniskowany wywiad grupowy w społecznościach zróżnicowanych kulturowo*. Kraków: Nomos.
- Orzechowski Paweł.** 2022a. „Niestandardowa analiza minigrupy fokusowej i triady na przykładzie społeczności wielowyznaniowej”. *Przegląd Socjologii Jakościowej* 18(2): 26–53. <https://doi.org/10.18778/1733-8069.18.2.02>.
- Orzechowski Paweł.** 2022b. Obostrzenia związane z pandemią COVID-19 jako czynnik pogłębiający i generujący nierówności społeczne. Próba analizy zjawiska w lokalnej społeczności. W: *Równouprawienie. Księga Jubileuszowa dla Profesory Małgorzaty Fuszary*. A. Krajewska, M. Rawłuszko (red.), 243–257. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. <https://doi.org/10.31338/uw.9788323555087>.
- Rozkrut Dominik, Ewa Adach-Stankiewicz, Emilia Andrzejczak, Renata Bielak, Monika Bieniek, Mirosław Błażej, Ewa Kamińska-Gawryluk, Piotr Łysoń, Magdalena Mojsiewicz, Anita Perzyna, Dominika Rogalińska, Dorota Szaltys, Wojciech Szuchta, Katarzyna Walkowska, Małgorzata Węglowska, Halina Woźniak, Anna Wróblewska, Agnieszka Zgierska.** 2022. *Mały rocznik statystyczny Polski*, Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Stehrenberger Cécile S.** 2020. Disaster studies as politics with other means: COVID-19 and the legacies of cold war disaster research. Items. Social Science Research Council. <https://items.ssr.org/covid-19-and-the-social-sciences/disaster-studies/disaster-studies-as-politics-with-other-means-covid-19-and-the-legacies-of-cold-war-disaster-research> [dostęp: 11.04.2023].
- Surmiak Adrianna, Beata Bielska, Katarzyna Kalinowska.** 2022. "Social researchers' approaches to research ethics during the COVID-19 pandemic: An exploratory study". *Journal of Empirical Research on Human Research Ethics* 17(1.2): 213–222. <https://doi.org/10.1177/15562646211055056>.
- Tremblay Stephanie, Sonia Castiglione, Li-Anne Audet, Michèle Desmarais, Minnie Horace, Sandra Peláez.** 2021. "Conducting qualitative research to respond to COVID-19 challenges: Reflections for the present and beyond". *International Journal of Qualitative Methods* 20: 1–8. <https://doi.org/10.1177/16094069211009679>.
- Van Brown Bethany L.** 2020. "Disaster research «methics»: Ethical and methodological considerations of researching disaster – affected populations". *American Behavioral Scientist* 64(8): 1050–1065. <https://doi.org/10.1177/0002764220938115>.
- Vindrola-Padros Cecilia.** 2021. *Rapid ethnographies: A practical guide*. Cambridge: University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108623568>.

Paweł Orzechowski

**THE IMPACT OF SANITARY RESTRICTIONS ON THE IMPLEMENTATION
OF FIELD RESEARCH IN A RELIGIOUSLY DIVERSE COMMUNITY**

Abstract

This article is one of many voices in the discussion about methodological, practical, and ethical problems related to the adaptation of field research projects to the dynamically changing and non-standard conditions of their implementation during the COVID-19 pandemic. The author, who is one of the managers of a scientific project focused on identifying denominational relations in a selected local environment, shares his own thoughts and observations regarding the modifications of research tools and their adaptation to the new epidemic circumstances. Redefining the research plans was one of the possible methodological strategies, implying the continuation of the project during nuisance sanitary restrictions. It was not an easy task because there was a real danger of experiencing failure, resulting from the breakdown of actions taken and the complete or temporary renouncement from the initial intentions of the project. Finally, the team which was supported by undergoing professional practice students was created. As a result, the exploration of the local environment was carried out in compliance with the applicable precautionary principles. In the following paragraphs problems related to the implementation of field research using various kinds of interviews (IDI, FGI and PAPI) and participant observation are presented and discussed. The summary of this article includes reflections on the implementation of non-standard empirical solutions and the change in the perception of scientific projects and their applied nature, as well as the ethical education of sociology learners.

Keywords: field research methodology, research ethics, COVID-19 pandemic, multiconfessionalism, local community